

Ганна Скрипник

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОГО МИСТЕЦТВА: НОВІ НАУКОВІ КОНТЕКСТИ ТА СУСПІЛЬНІ ВИКЛИКИ

Відновлення на політичній карті світу незалежної держави Україна та виникнення нових суспільно-політичних реалій актуалізували потребу кардинального перегляду усталених підходів щодо оцінок вітчизняної культурно-мистецької спадщини, оскільки звичні уявлення про її географічні рамки та змістові складові, стильові особливості, як і про основні теоретичні засади, концепційні положення та напрями українського мистецтвознавства, сформувалися за несприятливих довготривалих часів бездержавності, за умов ідеологічного диктату й партійного волюнтаризму радянської доби. Зі зміною геополітичного статусу українських земель та легітимацією українства як самодостатньої національної спільноти, рівноправної з іншими європейськими народами, логічно постала потреба переосмислення поширених стереотипів та вироблення нових поглядів на весь мистецький доробок нації, нових підходів щодо періодизації та розширення географії мистецької спадщини українства, не обмежуючи її рамками адміністративних кордонів сучасної України. Актуалізувалося завдання повернення до наукового обігу імен численних національних мистців, чия творчість була табуїрована тоталітарною системою і вилучена з мистецького доробку нації; виникла необхідність у неупереджених наукових студіях культурної спадщини діаспори; у повноцінному висвітленні багатогранних і різностильових мистецьких процесів сьогодення. Таким чином, державної ваги набула справа написання нового багатотомного корпусу історії різних видів мистецтва – образотворчого, декоративно-вжиткового, театру, музики та кіно, позаяк узагальнюючі праці з цих ділянок культури, створені за радянського періоду, не вповні висвітлювали всі засяги українських художньо-мистецьких процесів, не відображали тяглості культурогенези, спадкоємності культуротворення на українських землях від найдавніших часів до сьогодення. Поза увагою попередніх дослідників залишилися регіональні художні центри, а вивчалися переважно провідні столичні мистецькі осередки; поза межами наукового мистецтвознавчого аналізу були як творчість численних «опальних» мистців, так і периферійні мистецькі явища, що унеможливлювало створення цілісної панорами культуротворення в Україні. Не належно висвітлювалися культуротворчі процеси, що відбувалися в середовищі української діаспори, замовчувалася спадщина талановитих мистців з української еміграції, у той час, коли саме їхня творчість, розвиваючись поза межами українського культурного середовища, сприяла налагодженню зв'язків художнього життя українства зі світовими мистецькими процесами, його, бодай часткового, залучення до них.

Хоча дослідники культури попередніх епох і створили та залишили нам десятки фундаментальних мистецтвознавчих праць, проте в більшості з них реалії українського художнього процесу часто були інтерпретовані як такі, що нібито виникли й розвивалися поза контекстом життя нації: у такий спосіб мистецький доробок України позбавлявся етнонаціонального забарвлення. Ці деформації та тенденційні трактування як самої царини українського культуротворення, так і історії його вивчення детермінувалися непростим перебігом суспільно-політичного буття українства, оскільки «битий шлях», який торував собі український народ крізь віки, за висловлюванням І. Огієнка, «не вів тихим гаєм, не йшов квітчастими лугами, – шлях нашого народу завше був тернистим шляхом, важкою хрестною

путтю, тим шляхом, що вів окривджений народ наш на Голгофу. [...] Татарська неволя [...] А там за татарами пішла Литва, а за Литвою Польща, а за Польщею Москва – так Україна спадала з обіймів в обійми, йшла без спочинку, йшла без змоги спинитись і утворити собі по серцю вільне життя»¹. Належність українських земель упродовж цілих сторіч до різних політичних систем і держав (Східна Україна входила до складу Російської імперії, Західна – до Польщі, Австро-Угорщини; згодом – Східна Україна – УРСР була прилучена до складу СРСР – тоталітарної держави соціалістичного укладу, Західна – до 1939 року перебувала в культурній орбіті європейської цивілізації та під впливом західної ліберальної демократії) хоча й не зупинила розвитку, не притлумила природного прагнення до творчості та самовираження мистецького духу нації, проте згубно відбилася на долі народу, а значить – на долі мистців, художньо-стильовій палітрі їхньої творчості. Неоднозначно на малярській спадщині українства позначився і конфесійний розлом, що віддавна проліг між східними й західними теренами краю: центральні та східні землі належали до кола візантійських конфесійних і культурних впливів, тоді як західні входили до складу країн європейського культурного кола. Тривала бездержавність негативно вплинула і на численні спроби дослідників досягнути цілісний феномен художньої культури українців, об'єктивно оцінити національну художню спадщину, спричинивши деформації методологічного характеру й тенденційні трактування українського художнього процесу, спотворення естетично-стильових формовиявів мистецького доробку нації в царині малярства, скульптури, графіки, архітектури та вилучення з нього оригінальних образотворчих явищ, замовчування імен талановитих художників. Таким чином, значний обсяг із творчого спадку нації ототожнювався з культурою панівних народів, залишався не засвоєним як питомо український ні сучасниками, ні нащадками. Утім, чимало вчених попередніх історичних періодів робили неодноразові спроби досягнути та дослідити весь мистецький доробок, проаналізувати здобутки й утрати нації у сфері музики, образотворчого мистецтва, художньо-декоративної творчості, театру та екранних медіа. Не ставлячи за мету докладно проаналізувати історіографічні праці з історії українського мистецтва, відзначимо лише окремі узагальнюючі дослідження, які представляють або окремі галузі мистецтва, архітектури, декоративно-вжиткового мистецтва, або є своєрідною синтезою розвою цілої культурної ниви українства з давніх часів і до сьогодення, слугуючи основою для культурологічних і мистецтвознавчих студій сучасників. У цьому контексті слід згадати фундаментальні видання й тематичні праці М. Грушевського², В. Щербаківського³, О. Новицького⁴, В. Модзалевського⁵, Ф. Ернста⁶, К. Широцького⁷, кілька узагальнюючих праць М. Голубця⁸, Ф. Шміта⁹, Д. Антоновича¹⁰, Г. Павлуцького¹¹, І. Свенціцького¹², М. Макарєнка¹³, В. Січинського¹⁴, П. Юрченка¹⁵.

Однією з перших вдалих спроб форматного узагальнення розвитку українського мистецтва від найдавнішої доби до 60-х років ХХ ст. стала колективна праця «Нариси з історії українського мистецтва» (К., 1966) за загальною редакцією В. Заболотного, в основу написання якої авторами покладено хронологічний та жанрово-видовий принципи. Науковцями було сформовано та опубліковано в 1956 році низку програм, що поштовпили дослідницьку роботу в архівах і музеях, сприяли створенню належної фактографічної та ілюстративно-джерельної бази для написання відповідних розділів книги. Незважаючи на наявність у цьому виданні прокомуністичних ідеологічних кліше та оцінок і догм, на його сторінках було оприлюднено новий фактаж, представлено різноманітні вияви мистецького життя на теренах України часів палеоліту, Трипілля, скіфо-сарматської доби, Києво-Руського та козацького періодів, епохи національного відродження та радянських років. Автори застосовують пері-

одизацію розвитку мистецтва на українських етнічних теренах, узасаднену (хоча й із застереженням) на принципах тяглості й спадкоємності мистецьких процесів від їх архаїчних культурних формовиявів до розмаїтих і розвинених мистецьких видів та жанрів середини ХХ ст. Художньо-пізнавальна цінність праці завдячує наявності якісно виготовленого чорно-білого та кольорового ілюстративного ряду, який репрезентує найкращі зразки народної архітектури, скульптури, живопису, графіки, іконопису та творів народного мистецтва. Написання й опублікування цієї праці стало своєрідним підготовчим етапом до створення шеститомної «Історії українського мистецтва» за загальною редакцією М. Бажана [К., 1966–1970. – Т. 1–6.].

Опублікування шеститомної (у семи книгах) «Історії українського мистецтва» стало, безсумнівно, помітною подією в українській гуманітарній науці кінця 60-х – початку 70-х років минулого століття. У праці здійснено успішну спробу якомога повнішого висвітлення «найвидатніших досягнень мистецького генія українського народу, показано неповторну своєрідність його внеску у загальнолюдську мистецьку скарбницю»¹⁶, представлено ґрунтовний аналітичний огляд тисячолітнього розвитку образотворчості на українських землях. Авторський колектив розкрив широку панораму розвитку українського мистецтва на тлі історичного поступу народу в усіх його суперечностях та складнощах від доби первісності до середини ХХ ст. Чи не вперше в українському мистецтвознавстві подано докладні розвідки про найраніші формовияви художнього осмислення природи та соціальної дійсності кочовими племенами півдня України, а також розкрито вплив культури античного Причорномор'я на художню творчість давніх слов'ян, репрезентовано непересічні, світового рівня мистецькі здобутки давньоукраїнського населення Київської Русі. На сторінках цієї фундаментальної праці художнє життя на українських землях упродовж XIV–XVII ст. постає як закономірний етап розвитку мистецьких традицій Київської Русі, під впливом яких вироблялися національні ознаки жанрів та образно-символічної системи як ужиткового мистецтва, оборонних і культових споруд, так і малярської спадщини. Згідно з використовуваною авторами періодизацією, в окремих томах висвітлено мистецьке життя в Україні XVIII та XIX – початку ХХ ст., показано поступ художнього процесу, виникнення нових його видів та жанрів, розкрито суголосність художньо-естетичних засад українського малярства та архітектури із загальноєвропейськими, відтворено національну своєрідність стильових особливостей бароко, класицизму, романтизму, реалізму та імпресіонізму на українському ґрунті. Два томи цього видання присвячено розвитку українського мистецтва за радянської доби. Незважаючи на наявність у тексті помітної кількості обтяжених комуністичними ідеологемами висновків і положень, які штучно возвеличують та героїзують комуністичних діячів, сакралізують явища радянської дійсності, ідеалізують соцреалістичний метод у художньому осягненні життя й побуту народу, у цих томах синтезовано значний фактографічний матеріал, уведено до наукового обігу низку імен мистців, чия творчість справді збагатили мистецькі надбання українців ХХ ст.

Праця стала апробованою науковою базою для критичного осмислення (у національному історичному контексті та на тлі європейських мистецьких традицій) художньої творчості українства дослідниками нової генерації.

Упродовж 60–80-х років ХХ ст. з'явилася й низка монографічних видань, присвячених як творчості окремих мистців, так і конкретним художнім явищам, напрямам та стилям, що постали в Україні. Насамперед це корпус окремих монографічних досліджень з української сакральної архітектури, з історії образотворчого мистецтва й архітектури (зосібна, Г. Логвина¹⁷, В. Свенціцької¹⁸, П. Білецького¹⁹, Л. Міляєвої²⁰, Ю. Асєєва²¹, М. Драгана²², С. Таранушенка²³, П. Жолтовського²⁴,

Ф. Уманцева²⁵, Я. Запаска²⁶, Д. Степовика²⁷, В. Рубан²⁸ та ін.) і книг із серії «Нариси з історії українського мистецтва». Заслужують на увагу мистецтвознавців узагальнюючі монографії вітчизняних і діаспорних дослідників першої половини – середини ХХ ст., які були перевидані в Україні наприкінці ХХ ст. Серед них – «Історія української культури» за редакцією І. Крип'якевича, «Українська культура» І. Огієнка, «Тисяча років української культури: історичний огляд культурного процесу» М. Семчишина, «Нариси з історії нашої культури» Є. Маланюка, «Українська культура: лекції за редакцією Д. Антоновича» та ін.

Зазначені праці стали справжнім науковим підґрунтям для створення нових фундаментальних видань уже за часів незалежності. Так, у ці роки з'явилася низка синтетичних праць, присвячених окремим історичним періодам та характерним для них художнім стилям, які істотно змінили усталені уявлення про часові параметри розвитку пластичних мистецтв в Україні та запропонували нове концепційне прочитання здобутків національного образотворення, розширили загальний мистецтвознавчий простір, вписуючи мистецьке життя України в загальноєвропейський контекст. Серед них слід згадати такі тематичні монографічні дослідження мистецтва давніх епох та сучасності: «Майстри українського бароко: Жовківський художній осередок» (К., 1991), «Українське малярство Х–ХVIII століть. Проблеми кольору» (Л., 1996), «Класицизм і романтизм в українському мистецтві» (К., 2001) В. Овсійчука; «Українська вишивка» (К., 1993) Т. Кара-Васильєвої; «Історія української архітектури» (К., 2003) В. Тимофійка, Ю. Асеева, В. Вечерського; «Мистецькі роди України. Кричевські і українська художня культура ХХ століття» (К., 2004) В. Рубан-Кравченко; «Іконопис Західної України XII–XV ст.» (Л., 2005) Дмитрія (Яреми), патріарха; «Українське мистецтво ХХ століття» (Л., 2006) Р. Яціва; розвідки О. Федорука, О. Найдена, Д. Горбачова та ін. Вітчизняні мистецтвознавці створили нові, синтетичного характеру праці, присвячені сакральному мистецтву як на загальнонаціональному, так і на регіональному матеріалі. Це, зокрема, дослідження Т. Кари-Васильєвої «Шедеври церковного шитва України XII–XX століття» (К., 2000), Д. Степовика «Іконологія й іконографія» (К., 2003), «Історія української ікони Х–XX століть» (К., 2004), «Українська ікона: іконотворчий досвід діаспори» (К., 2003).

Палітру мистецтвознавчих праць істотно збагатили монографічні дослідження із царини народного та декоративно-вжиткового мистецтва, а саме: О. Никорак «Українська народна тканина XIX–XX ст.» (Л., 2004); Т. Кари-Васильєвої, З. Чегусової «Декоративне мистецтво України ХХ століття» (К., 2005); Г. Івашківої «Декор української народної кераміки» (Л., 2007); Т. Кари-Васильєвої «Історія української вишивки» (К., 2008). Триває робота над сучасним прочитанням та новою інтерпретацією малярської спадщини Т. Шевченка²⁹. Значним внеском у вивчення творчості Т. Шевченка стала монографія В. Овсійчука «Мистецька спадщина Тараса Шевченка у контексті європейської культури» (Л., 2008).

Упродовж останнього десятиріччя здійснювалися неодноразові спроби створити довідкові й енциклопедичні видання, присвячені українським художникам, мистцям та цілим мистецьким галузям. Успішною реалізацією такого проекту стали енциклопедичний довідник «Художники України» (К., 2006) та праця З. Чегусової «Декоративне мистецтво України кінця ХХ століття: 200 імен» (К., 2002), які вводять до наукового обігу нові імена, репрезентуючи в такий спосіб повнішу картину образотворчої та народно-мистецької спадщини України.

Загальний соціо-історичний контекст українського культуротворення та художнього життя фахово виписаний у праці М. Поповича «Нарис історії культури України» (К., 1998).

Грунтовні розділи з української малярської та архітектурної творчості містить п'ятитомна «Історія української культури», яка, зокрема, подає нове бачення мистецьких здобутків українців у їх детермінованості національною ментальністю, у тісному зв'язку із соціокультурним тлом та історією народу. Ця багатотомна праця є першою вдалою спробою нового погляду на національну мистецьку спадщину як органічну складову культурної цілісності, яка творилася на наших землях, відображаючи спадкоємність поколінь як етнічно української, так і іншоетнічної людності, яку звела доля на благодатній землі України і яка, зрештою, явила світові сучасне політичне українство як самодостатню європейську націю.

Проте як ця, так і згадані вище праці не дають повної характеристики становлення й розвитку української культурної традиції в межах усіх географічних широт етнічного українства; і донині чимало реалій українського образотворення залишилися неосягненими фахівцями та незасвоєними широким загалом.

З проголошенням незалежності виникли передумови для цілісного осмислення вітчизняного українського культуротворення, з його діаспорними відгалуженнями, для об'єктивної оцінки мистецької спадщини попередніх століть. Цими підходами керувався авторський колектив Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, поставивши за мету видати п'ятитомні «Історію українського мистецтва» та «Історію декоративного мистецтва України».

Застосований авторами й редколегією підхід до висвітлення реалій культурно-мистецького життя в його історично зумовленій послідовності, у поступальності розвитку і спадкоємності культурогенези тих етнічних спільнот, що в різні історичні епохи заселяли територію України, уможливив цілісну наукову реконструкцію художнього процесу, створення повнішої та вичерпнішої картини розвитку пластичних мистецтв на українських землях від найдавнішої доби до сьогодення. Саме ідею тяглості художньо-мистецьких традицій та поступальності розвитку культури на теренах України покладено в основу концепційного осмислення тисячолітніх процесів художнього осягнення дійсності.

Природно, що при розробленні концепції цих багатотомних видань було враховано досвід написання попередніх аналогічних праць, передусім шеститомної «Історії українського мистецтва». Проте в нових виданнях не лише уточнено наукові інтерпретації, але й зроблено корекцію щодо мистецтвознавчої термінології і визначень та, що важливо, суттєво розширено фактографічну базу, позаяк уже настав час повернути українській культурі чимало імен мистців, табуйованих за радянського часу лише за їх лояльність до національної історії та мистецької традиції. До наукового обігу вводяться й ігноровані в добу атеїзму унікальні пам'ятки церковного мистецтва – довершені й вишукані зразки сакрального живопису, дерев'яного різьблення іконостасів, шитва та будівництва.

Створення таких фундаментальних праць стало спільною справою як фахівців Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т.Рильського НАН України, так і вчених з Інституту археології НАН України, науковців-мистецтвознавців з Академії мистецтв України й інших вітчизняних мистецтвознавчих інститутів, кафедр і музеїв. Опрацювання нових археологічних знахідок, архівних джерел та музейних колекцій уможливило якісно новий виклад передусім змісту першого тому «Історії українського мистецтва» (К., 2008), що найповніше охоплює мистецький спадок людності національних теренів від первісності до середньовіччя. Нове видання відрізняється від попередніх представлень цього етапу історії мистецтва насамперед широтою охоплення та докладністю викладу матеріалу, позаяк жодне з відомих донині видань мистецтвознавчого й культуроло-

гічного профілів не репрезентує так вичерпно художній спадок передісторичного та ранньоісторичного періодів. У цьому томі автори задалися метою реконструювати цілісний образ найдавніших етапів мистецького життя на українських землях, переважно на прикладі тих артефактів, що постали на них та збереглися до наших днів. У ньому представлено мистецтво пізньопалеолітичного населення України, енеолітичної людності, зокрема, подано неперевершеної майстерності зразки кераміки носіїв трипільської культури; репрезентовано пам'ятки образотворчості людності бронзової доби, кімерійців, скіфів, сарматів [особливо вишукані ювелірні (золоті й срібні) вироби – чаші, пекторалі, амфори, золоті оздоби парадного вбрання, рельєфні зображення сюжетів і сцен зі скіфського життя, кам'яні скульптури тощо]. Розлогі розвідки праці присвячено образотворчому мистецтву та художнім ремеслам населення античних держав Північного Причорномор'я, культурна традиція яких мала безпосередній вплив на мистецькі процеси на цих територіях упродовж наступних епох. Чи не вперше розглядаються в контексті історії мистецтва пам'ятки кельтського населення та латенізованих культур; значно повніше висвітлено культурну спадщину праслов'янського й готського населення українських земель тієї доби тощо.

Нове видання в більшому обсязі й новій інтерпретації також представляє всесвітньовідомі мистецькі реалії, які постали на вітчизняних землях за часів Києво-Руської держави, зокрема, високохудожні твори архітектури, іконопису та монументального стінопису, ужиткового мистецтва, що поєднують місцеву традицію образотворення з візантійсько-християнськими впливами.

Глибоким філософським осмисленням та форматним осягненням вирізняються розділи «Історії українського мистецтва» (К., 2006. – Т. 4.), присвячені мистецькій спадщині ХІХ ст. – періоду, коли українська національна культура виявила неабияку життестійкість, витворивши за вкрай складних соціополітичних умов довершені мистецькі твори, «зуміла розвинути більшість сучасних видів мистецтв, а в багатьох із них створити класичні цінності і дати імена світової міри»³⁰. Автори праці слушно зауважують, що мистецька спадщина цієї епохи формувалася і визрівала в чужинському культурному середовищі та під тиском нових суспільно-політичних реалій порубіжної доби, що спричиняли розмежування між культурою народною та панівних верств, а також зумовлювали динамічну зміну стильових напрямів – перехід від епохи бароко до епохи романтизму та реалізму. Дослідники, чи не вперше в мистецтвознавстві пострадянського періоду, залучили до аналізу українського образотворення нові імена художників і архітекторів, нові реалії та здобутки малярської й будівельної спадщини, розглядаючи в контексті українського мистецького процесу як твори, що виникли в Україні і на питоми українському ґрунті, так і ті мистецькі явища, що хоча й творилися поза Україною, проте тематикою і змістом стосувалися української культурної традиції та історії.

Опубліковані томи цієї фундаментальної праці подають також нове трактування художньої творчості радянської доби (К., 2007. – Т. 5.), мистецтвознавчий дискурс якої характеризувався тенденційністю, ідеологічними штампами та пропагандистськими кліше (як рефлексія на «героїзоване» зображення мистцями ударників праці, колгоспників і робітників, творення ними гігантських розмірів гобеленів, тематичних панно, радянської емблематики тощо), домінуванням догматичних підходів, різнохарактерних псевдотеорій, що виправдовували негативне ярликування окремих мистців та призводили до збіднення обрисів української образотворчості.

Автори відзначають, що ХХ століття, з притаманними йому геополітичними катаклізмами, світовими війнами, падінням тоталітарних режимів, у які безпосеред-

ньо було втягнуто й Україну, – чи не найскладніший період не лише в історії українського народу, але і в його художньому житті. Історична доля «бездержавного» народу, поділеного між чужими державами, з різними культурно-цивілізаційними характеристиками та конфесійними орієнтаціями, позначена драматичними колізіями й лихоліттями, що сповільнювали загальнонаціональні консолідаційні процеси, перешкоджали творенню цілісного художньо-мистецького простору. Заслугою авторського колективу є введення до наукового обігу, а відтак – повернення українській культурі всіх кращих набутоків як вітчизняних, так і діаспорних мистців ХХ ст., розгляд їх мистецького доробку поряд і в зіставленні з європейською художньою практикою.

Окремо слід сказати про ще один мистецтвознавчий проект – п'ятитомне видання «Історія декоративного мистецтва України», започатковане відділом декоративного мистецтва ІМФЕ НАН України. У 2007 році вийшов друком другий том, у якому вміщено ґрунтовні узагальнюючі розвідки з декоративно-вжиткового мистецтва XV–XVIII ст. Праця виявляє як загальноукраїнську, так і регіональну специфіку мистецьких процесів, детермінованість своєрідності розвитку художнього життя регіонів України їхньою належністю до різних культурно-цивілізаційних центрів, впливами східнохристиянської та західноєвропейської мистецьких традицій, а також внутрішніми закономірностями еволюції питоми української основи, що зумовлювали з'яву українського просвітництва та самобутніх культурно-мистецьких стилів, насамперед українського бароко. У ній акцентовано суголосність мистецьких процесів періоду козаччини та піднесення культурного розвитку краю із загальнонаціональними змаганнями за утвердження Української козацької держави як рівноправного суб'єкта політичного життя тогочасної Європи.

Очевидно, що представлені читачу видання містять деякі прогалини та не до кінця висвітлені проблеми, оскільки й сьогодні не всі мистецькі осередки досліджено однаковою мірою, не всі художні твори доступні для мистецтвознавчого аналізу. Багато мистецьких пам'яток поруйновано або втрачено в лиховісні воєнні роки, що унеможлиблює повноцінний огляд розвитку тих чи інших мистецьких центрів, стилів і напрямів; чимало імен художників, мистецьких явищ, творів української діаспори й дотепер не ідентифіковані як українські, а тому ще й нині розглядаються поза українським культурним простором і не охоплені зазначеними працями. Художні пам'ятки, навіть із музейних колекцій України, унаслідок дії суб'єктивних та об'єктивних чинників, залишаються подеколи недоступними для огляду та наукового аналізу, а тому дослідники послуговувалися репродукціями картин та їх описами, залишеними вченими попередніх поколінь. Попри це, незаперечним є факт, що зазначені багатотомні видання, які віддзеркалюють сучасний стан вивчення як мистецького доробку стародавніх суспільств, так і художніх пам'яток середньовічної, нової історії та модерного періоду на українських землях, є академічною науково виваженою спробою дати належну відповідь на культурні запити та виклики початку ХХІ ст., сприяти інтеграції українського мистецтва до загальноєвропейського простору.

¹ Огієнко І. Українська культура. – К., 1918. – С. 4.

² Грушевський М. Історія України-Руси. – Л., 1903. – Т. 3; 1907. – Т. 6.

³ Щербаківський В. Архітектура у різних народів і на Україні. – Л., 1911; Щербаківський В. Українське мистецтво. Дерев'яне будівництво і різьба на дереві. – Л.; К., 1913.

⁴ Новицький Ол. Тарас Шевченко як маляр. – Ленінград; М., 1914.

⁵ Модзалевський В. Украинское искусство. – Чернігов, 1917; Модзалевський В. Основні риси українського мистецтва. – Чернігів, 1918.

- ⁶ *Ернст Ф.* Київські архітектори XVIII в. – К., 1918.
- ⁷ *Широцький К.* Історія українського мистецтва. – К., 1919. – Т. 1; 2 (рукопис).
- ⁸ *Голубець М.* Нариси з історії українського мистецтва. – Л., 1916–1917; *Голубець М.* Українське мистецтво. Вступ до історії. – Л.; К., 1918; *Голубець М.* Начерк історії українського мистецтва. – Л., 1922. – Ч. 1, 2; *Голубець М.* Історія української культури. – Л., 1937 (окремі розділи).
- ⁹ *Шміт Ф.* Мистецтво старої Русі-України. – Х., 1919.
- ¹⁰ *Антонович Д.* Скорочений нарис історії українського мистецтва. – Прага, 1923; *Антонович Д.* Із історії церковного будівництва на Україні. – Прага, 1925.
- ¹¹ *Павлуцький Г.* Історія українського орнаменту. – К., 1927.
- ¹² *Свенціцький І.* Іконопис Галицької України XV–XVI вв. – Л., 1928.
- ¹³ *Макаренко М.* Культура й різьбярство Київської Русі передмонгольських часів // Київські збірники історії й археології, побуту й мистецтва. – К., 1931. – С. 27–96.
- ¹⁴ *Січинський В.* Історія українського граверства XI–XVIII ст. – Л., 1937.
- ¹⁵ *Юрченко П.* Українська народна архітектура. – К., 1947.
- ¹⁶ Історія українського мистецтва: У 6 т. – К., 1966. – Т. 1. – С. 5.
- ¹⁷ *Логвин Г.* Украинское искусство. X–XVIII вв. – М., 1963; *Логвин Г.* По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки. – К., 1968.
- ¹⁸ *Свенціцька В.* Іван Руткович і становлення реалізму в українському малярстві XVII ст. – К., 1966.
- ¹⁹ *Білецький П.* Український портретний живопис XVII–XVIII ст.: Проблеми становлення і розвитку. – К., 1969.
- ²⁰ *Міляєва Л., Логвин Г.* Українське мистецтво XVI – першої половини XVII століття. – К., 1968; *Міляєва Л.* Стінопис Потелича. Визвольна боротьба українського народу в мистецтві XVII ст. – К., 1969.
- ²¹ *Асєєв Ю.* Мистецтво стародавнього Києва. – К., 1969; *Асєєв Ю.* Архітектура древнього Києва. – К., 1982.
- ²² *Драган М.* Українська декоративна різьба. – К., 1970.
- ²³ *Таранушенко С.* Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. – К., 1976.
- ²⁴ *Жолтовський П.* Український живопис XVII–XVIII ст. – К., 1978; *Жолтовський П.* Монументальний живопис на Україні XVII–XVIII ст. – К., 1983; *Жолтовський П.* Художнє життя на Україні XVII–XVIII ст. – К., 1988.
- ²⁵ *Уманцев Ф.* Троїцька надбрамна церква Києво-Печерської лаври. – К., 1970.
- ²⁶ *Запаско Я.* Мистецтво книги на Україні в XVI–VIII ст. – Л., 1971.
- ²⁷ *Степовик Д.* Українська графіка XVI–XVIII ст.: еволюція образної системи. – К., 1982.
- ²⁸ *Рубан В.* Український портретний живопис другої половини XIX – початку XX століття. – К., 1986.
- ²⁹ *Шевченко Т.* Мистецька спадщина, живопис і графіка // *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. – К., 2005. – Т. 7.
- ³⁰ *Дзюба І.* Проблема культури в незалежній Україні // Між культурою і політикою. – К., 1998. – С. 57.